

Dariusz Sokołowski*

MIASTA ZDEGRADOWANE W WOJEWÓDZTWIE LUBUSKIM

Wprowadzenie

Miasta zdegradowane stanowią dość liczną grupę jednostek osadniczych w Polsce, szacowaną w oparciu o różne źródła na ponad 600 jednostek¹. Definiowane są one jako miejscowości formalnie wiejskie, które przez pewien czas posiadały prawa miejskie, a następnie, na mocy decyzji administracyjnej, zostały ich pozbawione (por.: Sokołowski 2015a, b). Liczne miejscowości tej kategorii odzyskały już status miasta, ponadto jest jeszcze znaczna grupa jednostek, które posiadają cechy miejskie, uzasadniające restytucję ich miejskiego statusu w bliższej lub dalszej przyszłości (por.: Sokołowski 1999). Większość miast zdegradowanych (w skali całego kraju) nie dorównuje jednak najmniejszym miastom pod względem określonych parametrów, co pozycjonuje je w grupie osad typowo wiejskich.

Do cech odróżniających te miasta zdegradowane, które mają szansę na odzyskanie statusu miasta od pozostałych miast zdegradowanych i większości jednostek wiejskich, należą przede wszystkim: względnie duże zaludnienie, miejski układ przestrzenny, dobrze rozwinięte więzi z zapleczem, wielofunkcyjny charakter gospodarki, ponadprzeciętny poziom wyposażenia w placówki infrastruktury społecznej oraz urządzenia infrastruktury technicznej. Miejscowości posiadające większość wymienionych cech mają *de facto* miejski charakter i realne szanse na zaliczenie do kategorii miast².

***Dariusz Sokołowski** – doktor habilitowany nauk o Ziemi w dyscyplinie geografia, profesor nadzwyczajny, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; zainteresowania naukowe: geografia osadnictwa, problematyka dawnych miast; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0361-7017>; e-mail: sokol@umk.pl

¹Niektóre źródła podają większą liczbę miast zdegradowanych, uwzględniając m.in. lokacje nieudane, lokacje wymieniane w nielicznych źródłach oraz były miasta stanowiące obecnie części innych miejscowości (zarówno miast, jak i wsi). Na przykład Spórna, Krzysztofik i Dymitrow (2015) wymieniają łącznie ponad 800 jednostek.

²Uzyskanie statusu miasta wiąże się aktualnie ze spełnieniem określonych kryteriów w następujących kategoriach: demograficzne (posiadanie minimalnego zaludnienia – przyjmuje się 2000 mieszkańców, choć w praktyce zdarzają się odstępstwa), przestrzenno-

Po 1990 r. średnio 3-4 miejscowości w roku odzyskiwały bądź uzyskiwały w Polsce prawa miejskie. W grupie 95 jednostek, które uzyskały status miasta w latach 1990-2016, większość stanowią dawne miasta zdegradowane. Mimo iż nadanie praw miejskich nie przynosi współcześnie wymiernych korzyści finansowych (por.: Drobek 1999, Sokołowski 2008), znaczna część społeczności lokalnych uważa zmianę statusu miejscowości z wiejskiego na miejski za awans gwarantujący między innymi wzrost prestiżu, a także dostrzega w nim istotny walor promocyjno-marketingowy.

Na terenie województwa lubuskiego status miasta uzyskała w ostatnich dekadach niewielka liczba miejscowości. O przyznanie praw miejskich z powodzeniem ubiegały się dawne miasta: Nowogród Bobrzański, który wraz z położonym po sąsiedzku innym miastem zdegradowanym – Krzystkowicami – uzyskał ponownie prawa miejskie (jako jedno miasto) w 1988 r., a w następnej kolejności prawa miejskie odzyskał Torzym (1994 r.) i Lubniewice (1995). Znacznie wcześniej restytucją praw miejskich objęto dwa inne były miasta na tym terenie: Howę (1962) i Czerwieńsk (1969).

Opracowanie reprezentuje punkt widzenia geografa na zagadnienie miast zdegradowanych; porusza ono głównie problematykę związaną z przestrzenią (powiązania funkcjonalne miejscowości z ich otoczeniem oraz układy urbanistyczne samych badanych jednostek), ich charakterem gospodarczym, zaludnieniem itp. Kwestie historyczne zostały uwzględnione przede wszystkim jako definiujące określony typ jednostek (posiadanie praw miejskich w przeszłości oraz ich odebranie), a także jako płaszczyzna odniesienia dla niektórych rozpatrywanych zagadnień, zwłaszcza ludnościowych, z uwagi na przedstawienie dynamiki rozwoju miejscowości w okresie dwóch stuleci. Historia polityczna i gospodarcza odgrywa też zasadniczą rolę jako czynnik wyjaśniający kondycję obecnych miast zdegradowanych na różnych etapach ich rozwoju. Z kolei ich wpływ na współczesną sytuację określonych miejscowości wiąże się między innymi z tym, że jednostki lepiej rozwinięte (ludnościowo, gospodarczo, funkcjonalnie, przestrzennie itp.) w przeszłości, mają większe predyspozycje do posiadania bądź zachowania określonych cech miejskich obecnie. Nie bez znaczenia jest tu długość okresu posiadania przez nie statusu miasta.

Obszar badań, zmiany ilościowe w sieci miejskiej

Współczesna jednostka administracyjna – województwo lubuskie – utworzo-

urbanistyczne (m.in. posiadanie miejskiego układu przestrzennego i charakteru zabudowy, uchwalonego planu zagospodarowania przestrzennego oraz odpowiedniego poziomu wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną), funkcjonalne (posiadanie odpowiednich instytucji pełniących funkcje ponadlokalne, a także zatrudnienie przynajmniej 2/3 ludności poza rolnictwem), społeczne (poparcie lokalnej społeczności).

na została z obszarów wchodzących w przeszłości w skład kilku regionów historycznych:

1. Ziemia Lubuska – rozumiana jako obszar, który zdaniem części badaczy (m.in.: Spors 1986) już w X w. stanowił odrębną jednostkę terytorialną w stosunku do otaczających ją krain plemiennych, ok. 1120 r. Bolesław III Krzywousty inkorporował ją do państwa Piastów, a w 1138 r., na mocy tzw. Ustawy sukcesyjnej, włączył w skład dzielnicy śląskiej Władysława II Wygnańca. W 1250 r. Bolesław II Rogatka za pomoc w walkach wewnętrznych (z księciem wrocławskim Henrykiem III) sprzedał Ziemię Lubuską Marchii Brandenburskiej i arcybiskupowi magdeburskiemu Wilbrandowi jako ich kondominium; w 1252 r. obszar ten przeszedł na kilka stuleci we władanie Brandenburgii, a następnie państwa pruskiego. Historyczna stolica Ziemi Lubuskiej – Lubusz (niem. *Lebus*) oraz największe obecnie miasto tego regionu historycznego – Frankfurt nad Odrą – położone są na terenie Niemiec. Część prawobrzeżna, znajdująca się po polskiej stronie współczesnej granicy państwowej, obejmuje okolice Kostrzyna nad Odrą, Sulęcina i Słubic.
2. Śląsk, w którego skład wchodzi większość ziem na terenie współczesnego województwa lubuskiego położonych na południe od Krosna Odrzańskiego i Sulechowa. W latach 1138-1250 obejmował on również Ziemię Lubuską.
3. Łużyce – z Gubinem, Lubskiem i Żarami.
4. Wielkopolskę – ze Skwierzyną, Międzyrzeczem i Wschową.
5. Obszar określany jako pogranicze pomorsko-wielkopolskie (*Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. 2, 1967), z m.in. Gorzowem Wielkopolskim i Strzelcami Krajeńskimi. W większości obejmuje on ziemie wchodzące w XIII i XIV w. w skład Nowej Marchii.

Poza ziemiami wielkopolskimi, które pozostawały przy Polsce do czasu drugiego rozbioru (z epizodem istnienia Księstwa Warszawskiego w latach 1807-1815) oraz śląskimi, zarządzanymi początkowo przez Piastów Śląskich, a później m.in. przez królów czeskich i austriackich Habsburgów, poszczególne części charakteryzowanego terytorium dość wcześnie zostały włączone w obszar wpływów niemieckich. Z czasem także ziemie śląskie (1742) i wielkopolskie (1793) spotkał ten los; pozostawały one w granicach państw niemieckich do 1945 r.

Z punktu widzenia kształtowania się sieci miejskiej obszar ten był zatem niejednorodny politycznie, a na ten czas – głównie XIII-XV w. – przypada intensywna akcja kolonizacyjna, podczas której założono większość miast. Trzeba w tym miejscu przypomnieć, że miasta województwa lubuskiego kształtowały się w większości w oparciu o wzorce prawa magdeburskiego, a ich układ przestrzenny ma do dziś cechy pierwotnego rozplanowania. Na ostatnie stulecia – XIX w. i XX w. – przypada formowanie się zasadniczej tkanki miejskiej, tj. zabudowy wypełniającej ukształtowane wcześniej układy przestrzenne. Znaczna część tej zabudowy (pomijając kwestię zniszczeń z czasów drugiej wojny światowej w niektórych miastach) zachowała się do czasów współczesnych, tworząc charakterystyczną dla regionu fizjonomię. Z tego drugiego okresu pochodzą też zazwyczaj załączki infrastruktury technicznej, a niejednokrotnie pewne funkcje pełnione względem otaczających terenów.

Z uwagi na pozostawanie w XIX w. obszaru obecnego województwa lubuskiego w granicach państw niemieckich, gdzie, w odróżnieniu od Królestwa Kongresowego, nigdy nie wszedł w życie akt prawny pozbawiający praw miejskich większą grupę jednostek osadniczych, można stwierdzić, że z punktu widzenia zmian formalnoprawnych niewiele się tu działo. Miasta raz utworzone na ogół funkcjonowały bez większych zaburzeń, poddane naturalnym procesom rozwoju.

Do początku XIX w. na badanym obszarze powstało co najmniej 68 miast³. Z tej liczby 37 jednostek posiada prawa miejskie obecnie, a 25 pozostaje ze statusem miast zdegradowanych. 6 miast było zdegradowanych czasowo, przy czym obecnie status miasta ma tylko 5 jednostek, z uwagi na utworzenie przez Nowogród Bobrzański i Krzystkowice wspólnej jednostki administracyjnej (zob.: tabela 1).

³Spśród miejscowości obecnie posiadających prawa miejskie, kilka utworzono dopiero po II wojnie światowej. Są to: Cybinka, Gozdnicza, Łęknica, Małomice i Zbąszynek, a także Kunice Żarskie, które są od 1973 r. częścią miasta Żary. Niektóre źródła odnotowują – jako miasto zdegradowane – Zasięki, jednak ta miejscowość, położona naprzeciw niemieckiego miasta Forst, nigdy nie była samodzielnym miastem.

Tabela 1

Wykaz miast zdegradowanych w województwie lubuskim z uwzględnieniem ich dawnego i aktualnego statusu prawnego (stan na 01.10.2016)

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
obecnie miasto:				
Czerwińsk	1690	1945	miasto ponownie od 1969	zielonogórski
Flowa	1679	pocz. XIX w.	miasto ponownie od 1962	żagański
Lubniewice	1367 (1808)	1945	miasto ponownie od 1995	sulęciński
Nowogród Bobrzański	1296 (1509)	1945	miasto ponownie od 1988	zielonogórski
Torzym	1375	1945	miasto ponownie od 1994	sulęciński
obecnie część miasta:				
Krzystkowice	1659	1945	część miasta Nowogród Bobrz.	zielonogórski
obecnie wieś:				
Bledzew	1458	1945	wieś – siedziba gminy	międzyrzecki
Bobrowice	XIII w. (1809)	1945	wieś – siedziba gminy	krośniński
Brody	przed 1590	1945	wieś – siedziba gminy	żarski
Brójce	1428	1945	wieś w gm. Tyzciel	międzyrzecki
Bytnica	przed 1550	przed 1627	wieś – siedziba gminy	krośniński
Danków	przed 1337	przed 1400	wieś w gm. Strzelce Krajeńskie	strzelecko-drezdenecki
Górzycza	1317 lub 1299	1945	wieś – siedziba gminy	stubiński
Jelenin	przed 1303	przed 1350	wieś w gm. Żagań	żagański
Konotop	1706	1742	wieś w gm. Kolsko	nowosolski
Lubrza	1319	1945	wieś – siedziba gminy	świebodziński
Łagów	1727 (1812)	1932	wieś – siedziba gminy	świebodziński

Nietkowice	przed 1520	po 1713	wieś w gm. Czerwieńsk	zielonogórski
Ołobok	przed 1262	1742 ^a	wieś w gm. Skąpe	świebodziński
Otyń	przed 1313	1945	wieś – siedziba gminy	nowosolski
Pruszków	przed 1400	przed 1600	wieś w gm. Żagań	żagański
Przewóz	przed 1311	1945	wieś – siedziba gminy	żarski
Pszczew	przed 1412	1945	wieś – siedziba gminy	międzyrzecki
Sądów	przed 1351	po 1400	wieś w gm. Cybinka	ślubicki
Słońsk	przed 1341 (1808)	1945	wieś – siedziba gminy	sulęciński
Tarnów Bycki	przed 1400	przed 1400	wieś w gm. Bytom Odrzański	nowosolski
Trzebiechów	1707	1860	wieś – siedziba gminy	zielonogórski
Trzebień	1301	1945	wieś – siedziba gminy	żarski
Trzemeszno Lubuskie	1804	1870	wieś w gm. Sulęcín	sulęciński
Wityń	przed 1400	przed 1400	wieś w gm. Świebodzín	świebodziński
Zabór	1556 i 1721	1742	wieś – siedziba gminy	zielonogórski

Objaśnienia: w przypadku kilku miejscowości z podwójną datą uzyskania praw miejskich, pierwsza data odnosi się do uzyskania praw częściowych (np. osady targowe) lub określeniem jej jako *oppidum* (miasteczko), druga – do przyznania pełnych praw miejskich;^a data powtórnej utraty (Ołobok).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bogucka, Samsonowicz (1986), Drobek (1999), *Dzienniki Ustaw* za lata 1958-2016, *Miasta polskie w tysiącleciu* (1967), Spórna, Krzysztofik, Dymitrow (2015) i in.

Według zachowanych źródeł, 11 miejscowości utraciło prawa miejskie w do XVIII w., trzy w XIX w., jedna w okresie międzywojennym (Łagów), a większość (16 jednostek) – w 1945 r., kiedy nie uznano ich za miasta głównie z powodu wyludnienia i zniszczeń wojennych (8 miejscowości) bądź też powodem był ich rolniczy charakter (pozostałe 8). W przypadku kilku miejscowości ich status miejski nie jest dobrze potwierdzony, a informacje na ten temat można znaleźć w nielicznych źródłach (Danków, Jelenin, Nietkowice, Ołobok, Pruszków, Sądów, Tarnów Bycki, Wityń, Zabór). Na ogół są to niewielkie osady wiejskie, które nie zachowały do czasów współczesnych śladów miejskiego rozplanowania.

Warto odnotować, że większość miast województwa rozwinęła się z polskich lub słowiańskich osad założonych w XI lub XII w. Do najważniejszych czynników miastotwórczych zaliczały się: obronne położenie, przeprawa przez rzekę, komora celna, położenie na szlaku handlowym lub charakter grodu kasztelańskiego (*Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. 2, 1967). Większość miejscowości uzyskała prawa miejskie od książąt piastowskich lub margrabiów brandenburskich.

Na badanym obszarze zidentyfikowano 31 miast zdegradowanych czasowo lub trwale (według stanu aktualnego). W tej liczbie wyróżniają się:

1. miasta zdegradowane czasowo, aktualnie miejscowości posiadające prawa miejskie,
2. miasto zdegradowane czasowo, aktualnie posiadające status miejski jako część innego (połączonego) miasta⁴,
3. miasta zdegradowane, obecnie posiadające status wsi gminnej,
4. miasta zdegradowane, obecnie wsie niebędące siedzibą gminy.

⁴Niektóre źródła wymieniają wśród miast zdegradowanych większą liczbę byłych miast, które zostały włączone do innych miast bądź połączone z innymi, tworząc nowe jednostki administracyjne. Na potrzeby niniejszego opracowania nie uwzględniono większości tych miejscowości, wychodząc z założenia, że nie tracąc statusu miejskiego (pomiędzy utraty samodzielności) nie zostały one zdegradowane. Wyjątkiem są Krzystkowice, którym odebrano prawa miejskie i dopiero po wielu latach zostały one połączone z Nowogrodem Bobrzańskim. Do kategorii miast wchłoniętych lub połączonych zaliczają się (poza Krzystkowicami): Kunice Żarskie (samodzielne miasto w latach 1969-1973), Wschowa Nowe Miasto (samodzielne w latach 1642-1794), a także (według Spórna, Krzysztofik, Dymitrow, 2015): Babimost Nowe Miasto (1652-1781), Drezdenko Nowe Miasto (1763-przed 1800), Gubin Nowe Miasto (przed 1400-po 1790), Lubniewice Nowe Miasto (1708-1808) i Trzciel Nowy (przed 1730-1888).

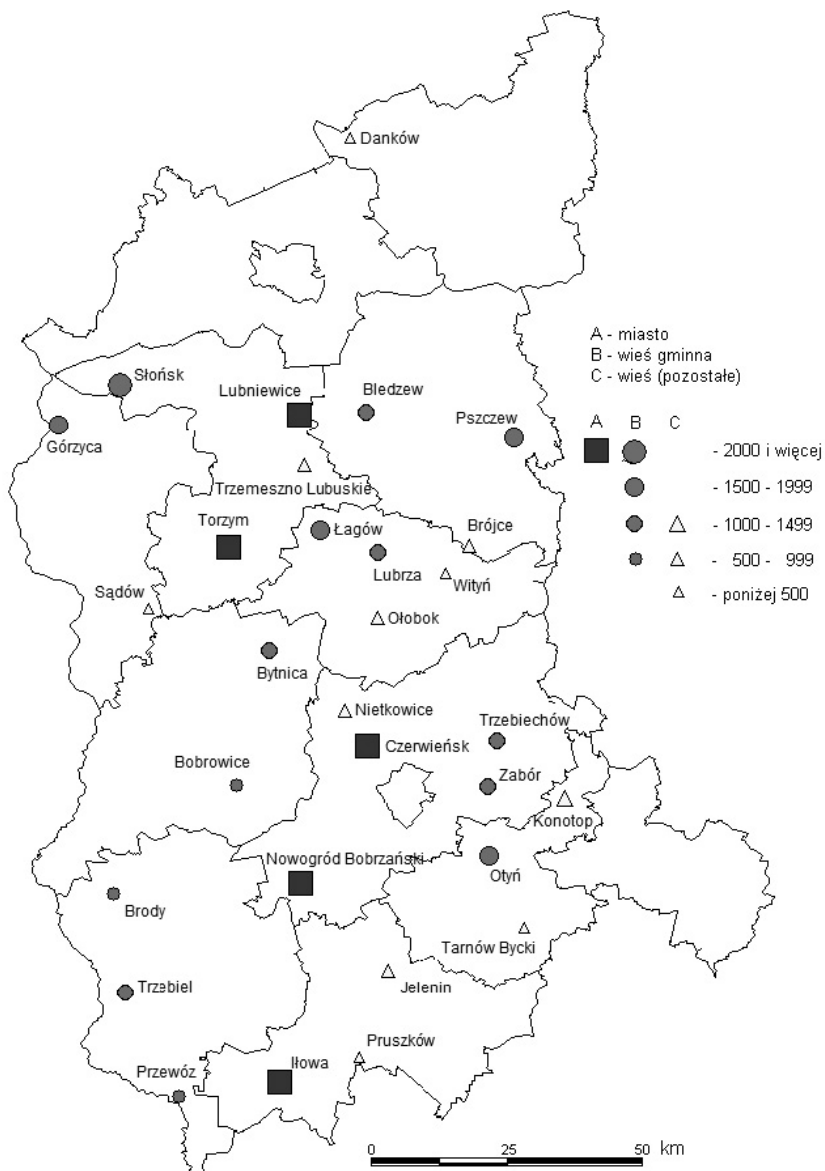
Pierwsza z wymienionych kategorii jest reprezentowana przez 5, druga – przez 1, trzecia – przez 14, natomiast czwarta – przez 11 miejscowości (tabela 1).

Zaludnienie

Stan zaludnienia miast zdegradowanych na badanym obszarze jest w znacznym stopniu skorelowany z ich aktualnym statusem administracyjnym (por.: tab. 2, rys. 1). W kategorii jednostek, którym przywrócono prawa miejskie, największe osiągnęły wielkość 4-5 tys. mieszkańców, a najmniejsze z nich – około 2000. Wśród miejscowości posiadających status wsi pod względem wielkości wyróżnia się Słońsk, z liczbą mieszkańców przekraczającą 3000. W drugiej połowie XIX w. i później – do drugiej wojny światowej – Słońsk był największym miastem badanej grupy, włączając w to jednostki, które już odzyskały status miejski. Apogeum zaludnienia osiągnął on w 1880 r., kiedy liczył 6298 mieszkańców.

Większość miejscowości utrzymuje od dziesięcioleci, a w niektórych przypadkach nawet dłużej, zbliżony stan zaludnienia, który kształtuje się w przypadku znacznej części siedzib gmin na poziomie około 1000 mieszkańców. Jest to wielkość niewystarczająca, by ubiegać się o restytucję praw miejskich. Jako nieco większe (1500-1900 mieszkańców z tendencją wzrostową) wyróżniają się trzy miejscowości: Pszczew, Górzycyca i Otyń, natomiast Łągów, o zbliżonym zaludnieniu, w ostatnich dwóch dekadach stagnuje. Miejscowości nieposiadające statusu siedziby gminy są zwykle znacznie mniejsze (poza Konotopem i Brójcami); zaludnienie kilku z nich nie przekracza nawet liczby 100 osób.

Poza Słońskiem, również wiele innych miejscowości nie osiągnęło dotychczas liczby mieszkańców z przełomu XIX i XX w. Spadek zaludnienia odnotowany w licznych przypadkach po drugiej wojnie światowej jest konsekwencją zróżnicowanych czynników, nie tylko strat wojennych. Na ogół mają one charakter gospodarczy i demograficzny: migracje do miast, zwłaszcza większych, w okresie industrializacji kraju, upadek przemysłu w latach 90. XX w., współczesne procesy depopulacyjne związane ze spadkiem poziomu dzietności i emigracją zarobkową.

Rysunek 1. Lokalizacja miast zdegradowanych (trwale i czasowo) w województwie lubuskim oraz ich aktualny status administracyjny (stan na 01.10.2016 r.) i zaludnienie (2011 r.).

Tabela 2

Liczba mieszkańców oraz wybrane cechy miast zdegradowanych (trwale i czasowo)
w województwie lubuskim

Miejscowość	1871	1910	1939	1950	1988	2011	Poziom funkcji obsługi ¹	Układ przestrzenny ²
obecnie miasto:								
Czerwieńsk	662	1418	1396	1318	4219	4201	A	M
Howa	1219 ^a	1333	3481	2143	4129	4067	A	M+
Lubniewice	1400	1314	1338	914	1943	2001	B	M
Nowogród Bobrzański	879	1000	1264	1461	4504	5172	A	M
Torzym	1594	1677	2158	1186	2110	2535	B	M
obecnie część miasta:								
Krzystkowice	1358	1858	1790	-	-	-	-	M
obecnie wieś:								
Bledzew	1546	1635	1360	831	1217	1139	B	M
Bobrowice	1546	1168	1267	•	885	877	B	M(l)/W
Brody	976	1035	1123	•	982	969	B	M(l)/W
Brójce	1657	1381	1053	•	983	996	C	M
Bytnica	•	•	•	•	1181	1096	B	W
Danków	•	•	•	•	127	127	D	W
Górzycza	2438	2040	1974	600	1395	1543	B	W (zwarty)
Jelenin	•	•	•	•	857	706	C	W
Konotop	500 ^b	•	•	•	1298	1288	C	M/W (zwarty)
Lubrza	1276	1148	1170	•	803	1065	B	M
Łągów	446	495	•	988	1579	1588	B	W (zwarty)
Nietkowice	•	•	•	•	702	659	C	W
Ołobok	799 ^b	•	•	•	678	706	C	W
Otyń	896	863	926	688	1237	1540	B	M+
Pruszków	•	•	•	•	56	62	D	U
Przewóz	1235	1400	1270	•	732	844	B	M(l)
Pszczew	1809	1863	1739	1115	1736	1893	A	M
Sądów	•	•	•	•	483	343	B	W
Słońsk	5474	4258	3649	1478	2864	3028	B	W (zwarty)
Tarnów Bycki	•	•	•	•	116	85	D	U
Trzebiechów	350	•	•	•	923	1057	B	W
Trzebiel	1592	1984	2352	679	1348	1342	B	M(l)/W
Trzemeszno Lubuskie	750	•	•	•	674	672	C	W
Wityń	•	•	•	•	•	47	D	W
Zabór	•	•	•	•	900	1025	B	W (zwarty)

Źródło: dane ludnościowe: Jelonek (1967) – za lata 1871-1939; GUS – Narodowe Spisy

Powszechne za lata 1950-2011; ^a w 1885 r., ^b *Słownik Geograficzny Królestwa*

Polskiego... (około 1880 r.); dane o poziomie funkcji obsługi: Sokołowski (1999),

zaktualizowane; informacje o układzie przestrzennym: określono na podstawie analizy map, zdjęć satelitarnych i badań terenowych (objaśnienia i opis w tekście). Objasnienia:

¹ A – wysoki, B – przeciętny (dla siedzib gmin), C – niski, D – bardzo niski; ² W – wieś wielodrogowa, U – ulicówka, M – miejski układ urbanistyczny (objaśnienia szczegółowe i opis w tekście).

Funkcje miejskie

Charakterystyka miast zdegradowanych, a przede wszystkim miast potencjalnych, powinna uwzględniać zagadnienia gospodarcze i funkcjonalne. Do kryteriów branych pod uwagę w procedurze nadawania praw miejskich należy m.in. udział ludności pozarolniczej (minimum 2/3) oraz pełnienie funkcji obsługi w stosunku do obszarów otaczających na pewnym minimalnym poziomie. Ponieważ w większości badanych jednostek, w tym wszystkich siedzibach gmin oraz największych miejscowościach niegminnych (Konotop, Brójce) udział ludności pozarolniczej przekracza 80%, kryterium to nie będzie szczegółowo analizowane. Związki funkcjonalne miejscowości z własnym obszarem obsługi określono natomiast w oparciu o obliczony wcześniej, a następnie uaktualniony wskaźnik centralności⁵ (tab. 2).

W zakresie funkcji obsługi zaplecza dostrzega się wyraźny podział na jednostki gminne i pozostałe. Miejscowości reprezentujące zestaw funkcji (głównie w zakresie handlu oraz szeroko rozumianych usług, reprezentowanych m.in. przez instytucje publiczne, w tym administrację, szkolnictwo ponadgimnazjalne, opiekę zdrowotną itp.) typowy dla ośrodka gminnego, oznaczono symbolem „B”. Kilka miejscowości wyróżniało się jednak poziomem nieco wyższym od przeciętnego (Czerwieńsk, Iłowa, Nowogród Bobrzański, Pszczew), w związku z czym oznaczono je literą „A”. Miejscowości niebędące siedzibami gmin nie posiadają porównywalnego zestawu funkcji, jednak kilka z nich posiada punkty handlowe i usługowe uzupełniając w określonym zakresie ośrodki gminne („C”). Najmniejsze jednostki, w praktyce pozbawione funkcji obsługi, oznaczono jako „D”.

Układ przestrzenny

Miejskość najczęściej kojarzona jest z określoną morfologią, na którą składają się zarówno aspekt urbanistyczny (przestrzenny), jak i aspekt architektoniczny, związany z wypełnieniem tej przestrzeni (zwartość zabudowy, forma budynków, użyte materiały budowlane). Liczne miasta, w tym również zdegradowane, posiadają często „zamrożony” układ przestrzenny pochodzący z czasu ich lokacji. Obydwa wymienione aspekty morfologiczne stanowią podstawowy czynnik identyfikacji miasta w odbiorze społecznym.

Na potrzeby opracowania wyróżniono kilka typów układów przestrzennych charakterystycznych dla osadnictwa wiejskiego i małomiasteczkowego na danym terenie. Oznaczono je następującymi symbolami (tab. 2): W – wieś wielodrogowa (zabudowa zwykle wzdłuż kilku ulic o nieregularnym układzie i luźnej zabudowie); U – ulicówka, tj. wieś pozbawiona miejskich

⁵Szerzej na temat metod pomiaru centralności – zob.: Sokołowski (1994; 1999 i in.).

cech rozplanowania i zabudowy, w której większość zabudowy skupia się wzdłuż jednej ulicy lub drogi; M – miejski układ urbanistyczny i charakter zabudowy – z rynkiem, zwartą na ogół zabudową wokół rynku i głównych ulic, z miejską siatką ulic, w większości prostych i przecinających się pod kątem prostym. Dodatkowy symbol (l) oznacza, że zabudowę wokół rynku cechują liczne ubytki (luki), powstałe zwykle w wyniku wyburzenia starych budynków (na ogół zburzonych w czasie wojny lub uszkodzonych, a następnie rozebranych). Symbolem M+ wyróżniono miejscowości z najlepiej zachowanym układem miejskim i odpowiednią zabudową.

Większość spośród najmniejszych miejscowości w charakteryzowanej grupie nie posiada cech miejskiego rozplanowania i zabudowy; są to na ogół te jednostki, które były miastami bardzo krótko lub/i utraciły prawa miejskie bardzo dawno – najczęściej przed XIX w. Kilka miejscowości – różnej wielkości – posiada cechy rozplanowania wielodroźnego. W przypadku najmniejszych – jest to zwykle zabudowa luźna, przeważnie zagrodowa, tj. typowa dla jednostek wiejskich. W przypadku większych – układ wielodroźny powiązany jest z zabudową zwartą, a siatka ulic jest dobrze rozwinięta. Tę grupę jednostek warto scharakteryzować bardziej szczegółowo.

Słońsk można zakwalifikować jako złożoną (rozbudowana siatka ulic) miejscowość wielodrogową, pozbawioną jednak typowych cech rozplanowania miejskiego w postaci rynku i rozchodzących się od niego ulic. Zabudowa ma przeważnie charakter mieszany, gdzie budynki typowe dla małych miast przemieszane są z zabudową zagrodową i towarzyszącymi jej zabudowaniami gospodarczymi. Miejscami, głównie przy ulicy Sikorskiego, występuje zabudowa niezagrodowa, w tym kilka kamienic, które są pozostałością przedwojennej tkanki miejskiej.

Również zwarty układ wielodrogowy, choć o mniejszym stopniu złożoności, co wiąże się z mniejszym zaludnieniem, posiadają cztery inne miejscowości: Górzycza, Łągów, Konotop i Zabór. W nich także występuje przemieszanie zabudowy o cechach wiejskich (zagrodowej) i miasteczkowej. W tej ostatniej zachował się plac centralny, w którym można odnaleźć ślady rynku i wokółrynkowej zabudowy, jednak od strony południowej plac został otwarty, a zabudowa rozproszona. Konotop zachował niewielki trójkątny rynek, zabudowany wokół, który jednak zatracił dawną funkcję usługowo-handlową (prawie wszystkie budynki mają charakter mieszkalny). Mając ponadto na uwadze mniej złożony układ przestrzenny (zaledwie kilka ulic), zaklasyfikowanie morfologiczne tej miejscowości jest niejednoznaczne. Ciekawy układ reprezentują też: Trzebiel, Bobrowice i Brody, które posiadają miejskie cechy rozplanowania, w tym pozostałości rynku, jednak zabudowa centrum została w nich rozluźniona i zdegradowana, w związku z czym

nabrały one cech układu wielodrożnego. W ich przypadku również trudno o jednoznaczną kwalifikację.

W rezultacie omówionych wyżej przekształceń wytworzyła się sytuacja, że bliższe miejskiemu charakterowi z punktu widzenia morfologiczno-fizjonomicznego są niektóre miejscowości oznaczone symbolem „W” (zwłaszcza Słońsk i Łągów) niż te, w przypadku których użyto symbolu „M(1)/W” lub „M/W”.

Szczególną uwagę należy zwrócić na miejscowości formalnie wiejskie, które do czasów współczesnych zachowały miejskie rozplanowanie i zwartą zabudowę o przewadze cech miejskich. Na wyróżnienie zasługuje przede wszystkim Otyń, który ma piętrową zabudowę kamieniczną wokół rynku (co odróżnia tę miejscowość od kilku innych, gdzie zabudowa wokół rynku ma miejscami charakter jednorodzinny), a w obrębie rynku zachował się budynek miejskiego ratusza. Pod względem miejskich cech rozplanowania i zabudowy nieznacznie ustępuje mu Pszczew, który nie ma ratusza, ale wokół rynku przeważa zwarta zabudowa, w dwóch pierzejach piętrowa. Układ przestrzenny całej miejscowości jest nieco wydłużony z uwagi na jej nadjeziorne położenie. Również miejski charakter mają trzy mniejsze jednostki (1,0-1,1 tys. mieszkańców): Bledzew, Lubrza i Brójce, z których ostatnia nie ma aktualnie nawet statusu gminy.

Układ miejski cechuje też wszystkie miejscowości, którym wcześniej przywrócono prawa miejskie – co nie musi być oczywiste, jeśli weźmiemy pod uwagę niektóre miejscowości w innych regionach Polski, którym przyznano prawa miejskie w ostatnich dekadach. Nowogród Bobrzański tworzą wyraźnie wyodrębnione dwie jednostki morfogenetyczne – dawniej odrębne miasta: Nowogród Bobrzański i Krzystkowice. Obydwie jednostki mają układ i charakter zabudowy miejskiej; każda z nich ma własne centrum z rynkiem. W przypadku Krzystkowic ma on kształt nieregularny i jest od południowej strony otwarty (zabudowa częściowo w postaci bloków wielorodzinnych) z powodu zniszczenia dawnej pierzei. Obydwie miejscowości nie zintegrowały się przestrzennie w jeden układ z powodu rozdzielenia ich rzeką Bóbr i otaczającym ją z obydwu stron niewielkim lasem. Zabudowę obydwu części miasta dzieli dystans około 800 m w linii prostej (na przełaj), a odległość drogowa między centrami obydwu jednostek morfogenetycznych sięga 1,4-1,5 km.

Pozostałe miasta, tj. Czerwieńsk, Iłowę, Lubniewice i Torzym, cechuje dominacja małomiasteczkowej zabudowy, przeważnie parterowej, kalenicowej w częściach centralnych (np. Torzym), z większym udziałem piętrowej w Czerwieńsku i Lubniewicach. Czerwieńsk dodatkowo posiada budynek ratusza w rynku. Dobrze czytelnym miejskim układem przestrzennym,

z niemal prostokątną siatką ulic w centrum i przewagą zwartej zabudowy wyróżnia się natomiast Iłowa.

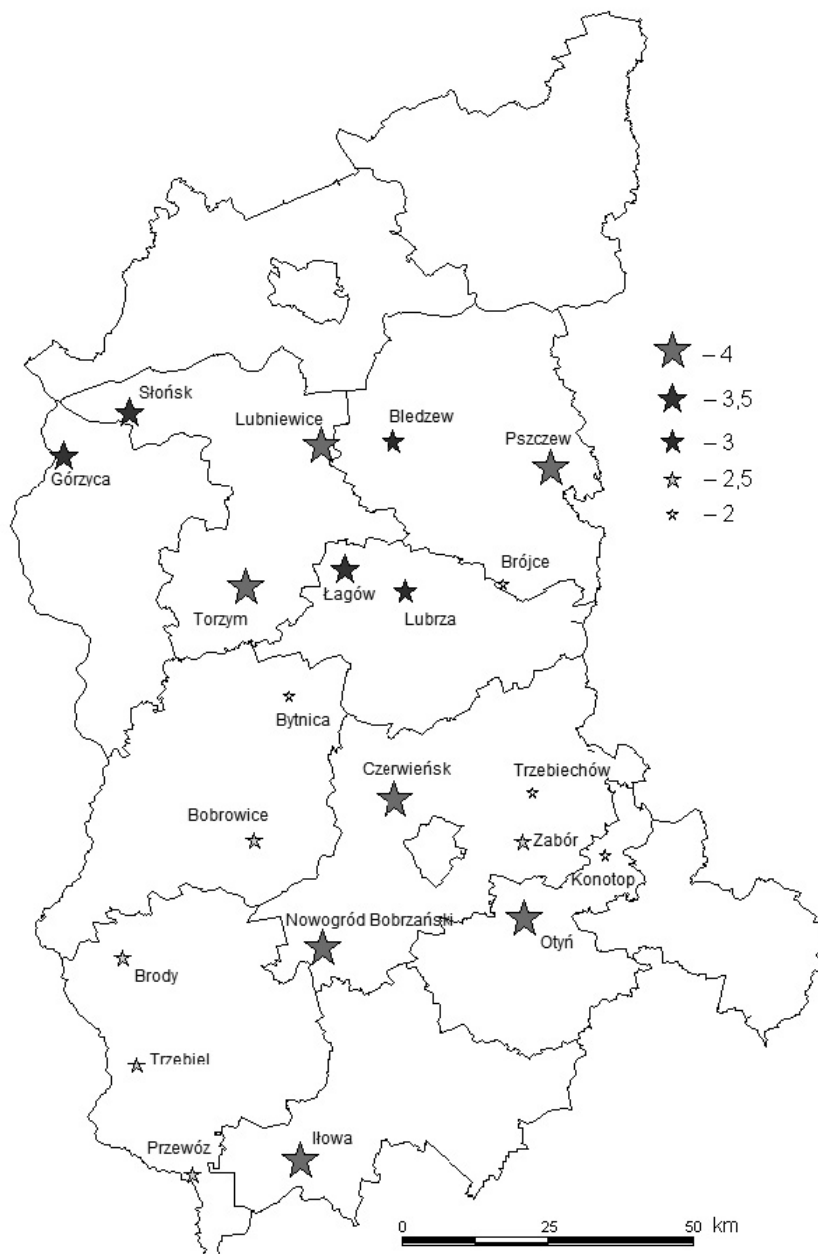
Reasumując, należy stwierdzić, że miasta restytuowane zasadniczo spełniają oczekiwania co do ich układów przestrzennych i wypełnienia zabudową. W grupie miejscowości, które nie odzyskały jeszcze praw miejskich, typowo miejskie cechy reprezentują Otyń i Pszczew, a także – nieco mniejsze: Bledzew, Lubrzę i Brójce. W przypadku kilku innych miejscowości ilość i charakter zabudowy, zwłaszcza w centrum, nie pozwala zakwalifikować (aktualnie) ich jako jednostki miejskie z morfologicznego punktu widzenia. Należy w tym miejscu podkreślić, że dokonanie rekonstrukcji (niekoniecznie wiernej) części zabudowy wokółrynkowej, szczególnie w połączeniu z rewitalizacją funkcjonalną („ożywieniem”) centrum, pozwoliłoby w ich przypadku na przywrócenie miejskiego charakteru zabudowy. Chyba najbliższa możliwości takiego rozwiązania jest miejscowość Przewóz, z dobrze zachowanym rynkiem i miejskim układem ulic, a abstrahując od braku typowego placu rynkowego, nie można też wykluczać Słońska i Łagowa.

Miasta potencjalne

W grupie miast zdegradowanych na obszarze województwa lubuskiego, większość jednostek spełniających współczesne kryteria miejskości odzyskała miejski status. Wśród pozostałych miejscowości należy wyróżnić te, w przypadku których restytucja praw miejskich jest prawdopodobna. Są to przede wszystkim Pszczew i Otyń⁶, spełniające w praktyce wszystkie kryteria, poza ludnościowym. Mając jednak na uwadze, że w licznych przypadkach prawa miejskie odzyskiwały niejednokrotnie miejscowości o zaludnieniu około 1,4-1,5 tys., szanse wymienionych można uznać za duże.

Na rysunku 2 uwzględniono miejscowości spełniające przynajmniej dwa spośród czterech kluczowych kryteriów miejskości: ludnościowe (jako spełniające kryterium uznano warunkowo te, które liczą przynajmniej 1500 mieszkańców), ekonomiczno-funkcjonalne (przynajmniej 66% ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych), funkcjonalne (poziom funkcji obsługi zakwalifikowany jako kategoria A lub B), morfologiczne (przestrzenno-urbanistyczne). W przypadku ostatniego kryterium, przyznawano 1 punkt wszystkim miejscowościom zakwalifikowanym w tab. 2. jako „M” lub „M+” lub 0,5 punktu w przypadku zakwalifikowania ich jako typ „M(1)/W” lub „M/W (zwarty)”.

⁶W momencie powstania artykułu Otyń był jeszcze z formalnoprawnego punktu widzenia wsią. Z dniem 1 stycznia 2018 r. miejscowość odzyskała status miasta, co dowodzi trafności jej typowania do awansu.

Rysunek 2. Wybrane miasta zdegradowane (trwale i czasowo) w województwie lubuskim według liczby spełnionych kryteriów miejskości.

Źródło: opracowanie własne.

W następnej kolejności należy wymienić miejscowości spełniające większość kryteriów miejskości, w związku z czym ustępują one nieznacznie obecnym miastom oraz dwóm miejscowościom wymienionym wyżej. Są to: Słońsk, mający największe zaludnienie, ale z określonymi mankamentami w zakresie układu urbanistycznego, następnie Górzycyca i Łagów, z tą samą uwagą co Słońsk i przy uwzględnieniu złagodzenia kryterium wielkościowego. Wyróżniają się też Bledzew i Lubrza, które nie spełniają kryterium ludnościowego, ale mają dobrze ukształtowany miejski układ przestrzenny i odpowiednią zabudowę.

Zakończenie

Wśród miast zdegradowanych w województwie lubuskim istnieje kilka, które mogą mieć wkrótce przywrócony status miejski. Wszystkie one, zarówno te typowane na miasta, jak i pozostałe, mają określone słabe strony, charakterystyczne dla większości małych miast w Polsce. Należą do nich m.in. dość chaotyczna (poza nielicznymi) zabudowa, na ogół z licznymi ubytkami czy niedostatki w zakresie infrastruktury technicznej i społecznej. Najpoważniejszy, jak się wydaje, problem dotyczy jednak dwóch sfer: gospodarczej i demograficznej, z których pierwsza jest zwykle przyczyną niskiej atrakcyjności małych miast jako miejsc zamieszkania, a druga – jej konsekwencją.

W licznych miejscowościach obserwuje się trwającą od dziesięcioleci stagnację lub nawet zmniejszanie się zaludnienia, które jest rezultatem ujemnego salda migracji krajowych i zagranicznych, a także starzenie się społeczeństwa, będące konsekwencją emigracji ludzi młodych. Wyludnianie się niektórych miejscowości jest skutkiem kumulowania się niekorzystnych zjawisk gospodarczych, zwłaszcza braku miejsc pracy, który jest oceniany przez ludzi młodych jako brak perspektyw życiowych i stanowi główny czynnik emigracji. Słabość lokalnej bazy ekonomicznej jest aktualnie problemem wielu małych i średnich, a nawet niektórych dużych miast w całym kraju. W przypadku miast najmniejszych, w tym także zdegradowanych, problemy gospodarcze oraz związane z nimi demograficzne i społeczne mają jednak charakter permanentny: część z nich sygnalizowano już w czasie poprzedniej formacji ustrojowej, kiedy mówiło się o kryzysie małych miast.

Trzeba jednak podkreślić, że stan kryzysowy nie musi trwać w nie skończoność. Znane są przykłady małych miast dobrze rozwijających się gospodarczo, w konsekwencji czego następuje też ich rozwój demograficzny i społeczny. Niekiedy przyznanie statusu miasta wyzwala dodatkową energię mieszkańców, stymulując korzystne procesy zmian.

Literatura

- BOGUCKA M., SAMSONOWICZ H. (1986), *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Ossolineum, Wrocław.
- DROBEK W. (1999), *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- DZIENNIK Ustaw za lata 1958-2015.
- JELONEK A. (1967), *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 3-4.
- MIASTA polskie w tysiącleciu, t. II, 1967, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- POWIERZCHNIA i ludność w przekroju terytorialnym w 2011 r., 2011, GUS, Warszawa.
- ROCZNIK Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22, 1923, GUS, Warszawa.
- SŁOWNIK Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich (1880-1902), red. F. Sulimierski, W. Walewski, Warszawa.
- SOKOŁOWSKI D. (1994), *Hierarchia miejscowości centralnych w makroregionie dolnej Wisły*, Acta Univ. Nicolai Copernici, Geografia 26, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 107-124.
- SOKOŁOWSKI D. (1999), *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.
- SOKOŁOWSKI D. (2008), *Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum wiejsko-miejskiego*, red. A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 63-78.
- SOKOŁOWSKI D. (2015a), *Urbanizacja wsi na przykładzie miast zdegradowanych województwa świętokrzyskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich”, IGiPZ PAN, 37.
- SOKOŁOWSKI D. (2015b), *Zróżnicowanie funkcjonalne miast zdegradowanych i restytuowanych na tle miast i wsi podobnej wielkości w Polsce Wschodniej*, [w:] *Krzysztof R., Dymitrow M. (red.), Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg & Uniwersytet Wrocławski, Gothenburg-Wrocław, s. 249-269.

SPORS J. (1986), Przynależność administracyjna ziem nad środkową Odrą i dolną Wartą w XII i 1. połowie XIII w., Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, 1, s. 19.

SPÓRNA T., KRZYSZTOFIK R., DYMITROW M. (2015), Degraded and restituted towns in numbers/Miasta zdegradowane i restytuowane w liczbach, [w:] R. Krzysztofik, M. Dymitrow (red.), Degraded and restituted towns in Poland. Origins, development, problems/Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy, University of Gothenburg, School of Business, Economics and Laws, Gothenburg, s. 367-368 / 369-422.

Dariusz Sokołowski

DEGRADED TOWNS IN THE LUBUSKIE VOIEVODSHIP

Keywords: degraded towns, towns with potential, urban rights, morphogenesis of towns, the Lubuskie Voievodship.

The aim of this study is to characterize the towns degraded in the Lubuskie Voievodship from the historical, geographical, residential, economic-functional, and morphological aspects. Numerous sources of a historical, statistical and cartographic character, satellite pictures, and the results of field studies were used in the article. In the last part of the study, the author attempts to identify towns with the potential, i.e. formally rural settlements with a chance to regain their urban status.

Dariusz Sokołowski

MIASTA ZDEGRADOWANE W WOJEWÓDZTWIE LUBUSKIM

Słowa kluczowe: miasta zdegradowane, miasta potencjalne, prawa miejskie, morfogeneza miast, województwo lubuskie.

Celem niniejszego opracowania jest charakterystyka miejscowości tytułowej kategorii, uwzględniająca m.in. historyczny, geograficzny, ludnościowy, gospodarczo-funkcjonalny i morfologiczny aspekt zagadnienia. Wykorzystano liczne źródła informacji o charakterze

historycznym, statystycznym, kartograficznym, zdjęcia satelitarne, a także wyniki badań terenowych. W końcowej części artykułu podjęto próbę zidentyfikowania miast potencjalnych, tj. tych miejscowości formalnie wiejskich, które mają szansę na restytucję praw miejskich.